

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

I Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə də Seyid Həsən Tağızadə, Mahmud Əfşar, Əhməd Kəsrevi, Arif Qəzvini, Hüseyn Kazımzadə-İranşəhr və başqaları aryançı "irançılıq" ideolojisini davam etdirmiş, hətta onlar bir çox fars millətçilərindən daha çox aryançılığı təbliğ etmişlər. "S.H.Tağızadə "Kavə" qəzetini Berlində təsis etmiş (1916), bu qəzet 1924-cü ilə qədər fars şovinizmi və irqçiliyi təbliğ etmişdir. Hüseyn Kazımzadə-İranşəhrin qurduğu digər bir mətbu orqan – "İranşəhr" dərgisi də eyni düşüncələri yaymaqda idi. Mahmud Əfşar Yəzdinin qısa bir müddət sonra qurduğu "Ayəndə" dərgisi də Paniranizmin ideoloji yapılanmasında önəmli rol oynadı. Mahmud Əfşara görə, vətəndaşlar özlərini öncə iranlı deyil, Türk, Ərəb, Kürd, Bəxtiyari və ya Türkmən olaraq ifadə etdikləri müddətcə İran dövləti dağılır. Bunun üçün də etnosların dillərini, bölgəçilik duyğularını, boy-soy bağlarını ortadan qaldırmaq, fars dili və İran tarixini tanınmış əyalətlərə götürməliyik".1

Rəcəb Albayraq "Türklərin İrani" əsərində aryançı Türk aydınlarından, dövlət xadimlərindən bəhs etmiş (S.H.Tağızadə, Mahmud Əfşar, Əhməd Kəsrevi, Hüseyn Kazımzadə, Seyid Ziyaəddin Təbatəbai və b), onların fars millətçiliyinin yaranmasında fars aydınlarından nəinki az, hətta bir qədər də çox rol oynamasını və türklərin assimilyasiyasında mühüm yer tutduqlarını liffadə etmişdir. Albayraq yazır: "Fars irqçiliyinin özülünə ilk daşı Əbdürrəhim Talibov-Təbrizi 1834-1911 (Təbrizli Əbu Talib Nəccarın oğludur), Mirzə Ağxa xan Kirmani və Müstəşarüd-Dövlə Təbrizi (Türk) kimi ziyalılar qoymuşlar. Zaman içində Mirzə Melkum xan (İsfahan ermənilərindən, qəzetçi, fəramuşxanaya-lojaya mənsub İranın tanınmış masonlarından), Hüseyn Kazımzadə Təbrizi (Türk-Berlində "İranşəhr" dərgisini çıxarmışdır), Abbas İqbal Aştiyani (İran Mədəniyyəti Akademiyasının daimi üzvü), Müşfiq Kazımı (Türk), Seyid Əhməd Kəsrevi (Türk, dəyərli bir düşünür və yazar), Dr. Mahmud Əfşar (Sistanlı – guya Afşar imiş. İrqi "İrani-Cavan" öncüməninin qurucusu və türkçə yer adlarının dəyişdirilməsi layihəsinin memarı. Tehrandə eyni məqsədə xidmət edən "Ayəndə" dərgisini çıxardı) ... inkişaf və metodizə edilmişdir.

Seyyid Ziyaəddin Təbatəbai (Fars, siyasət adamı), Rəsizadə Şəfəq Təbrizi (Türk), Rəşidi Yəsəmi (Kımanşah kürdlərindən), İbrahim Purdavud (Gilək, farscanın ərəbcədən arındırılması və Zərdüştlüyün milli din olaraq öne çıxarılmasının savunucusuydu. Rza xan zamanında, farscaı arlaşdırmaq üçün Dil Qurumu/ Fərhəngistan

qurulmuşdur), Zəkəülmülk Məhəmməd Əli Furuği (Bağdad yəhudilərindən. Fəramuşxanə/lojaya mənsub İranın tanınmış masonlarından), Məhəmməd Qəzvini (Türk), Mirzə Məhəmməd Hüseyn Naini?, Əbdülkerim Suruş, Möhsin Kadıver, Dr.M.Mürtezəv? (Türk), Dr.Tağı Ərani, Əbdül-Əli K?reng, Nasih Natiq (Türk), Qulam-Rza İnsafpur və digərləri Fars irqçiliyinin, digər ifadə ilə Pan İranizm/ Pan Aryanizmin önəmli təmsilçiləri olaraq öne çıxmışlardır. Bu şəxsiyyətlər, İranda dəyər verilən sahib-i qələm və düşünürdür. Nə yazıqdır ki, özəlliklə Türklərə yönəlik asimilasiyon proje və proqramlarında etkin rol oynayaraq, sahib olduqları elmə vəfasızlıq etmişlərdir. Böyük bölümünün Fars kökenli olmamaqla be-

və "İranlılıq" məsələsini məhz bu anlamda qəbul edən, onun əsil mahiyyətinə varmayan bəzi Türk aydınlarımızın "İran" və "İranlılıq" adına mücadilə etmələrini anlamaqla yanaşı, bu zaman yol verdikləri bəzi xətalara da görmək lazımdır. Onlar məsələnin əsil mahiyyətindən xəbərsiz olduqları üçün, Avropayağı ideyaların (liberalizm, demokratiya, konstitusiyalı ölkə və s.) da təsiri altında daha çox Qacarların yeniləşməsinə, yeni parlamentli və konstitusiyalı dövlətə çevrilməsinə diqqət yetirsələr də, ancaq parlamentdə farsların çoxluq təşkil etməsi, fars dilinin dövlət dili olması, hətta parlament üzvlərinin məcburi şəkildə fars dilini bilməsi şərtinin olması və digər məsələlər qəbul edilməz idi. 3

nülməsin. İranın türk anayasaçıları türklüklerini düşünməmiş, bütün igidliklərini ancaq iranlılıq, ortağ yurd üçün etmişlər".4

Gördüyümüz kimi, sonralar türklüyün, turançılığın, azərbaycançılığın əsas ideoloqlarından biri olan Rəsulzadə ilk dövrlərdə "Avropa mərkəzçi" ideologiyaların təsiri altında Qacarlar dövlətində hürriyyət, insanlıq, demokratiya, məşrutiyət-yet yolunda mücadilə apararkən türklüyünü düşünməmiş, daha çox "İran" və "İranlılıq" üçün çalışmışdır. Şübhəsiz, ilk dövrlərdə Rəsulzadənin bu cür düşüncəsi onun sosial-demokrat əqidəsinə bağlılığı, hər cür milliyətçiliyə qarşı olmasıyla yanaşı, "İranlılıq"ın əsil mahiyyətindən və "Avropa mərkəzçilər"ın

muşdur. Özəlliklə, Rəsulzadənin 1909-1911-ci illərdə Tehrandə nəşr olunan "Yeni İran" qəzetindəki məqalələrində "İranlılıq" nəzər nöqtəsindən çıxış etmişdir ki, 7 yalnız Türkiyəyə mühacirət dönməmindən (1911-1913), özəlliklə də 1-ci Dünya müharibəsi başlayandan sonra onun fikirlərində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Bizcə, Rəsulzadə də Türklük və Turanla bağlı "Azərbaycan" milli ideyası 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) meydana çıxmışdır. Belə ki, 1-ci Dünya müharibəsi nəticəsində yeni milliyətlərin ortaya çıxacağına inanan Rəsulzadə təmsil olunduğu cəmiyyəti əvvəlcə Türk milliyətçiliyi ya da Qafqaz Türk milliyətçiliyi, Qafqaz türkləri kimi qələmə versə də,8 da-

Qacarlar dövlətində ikili ideoloji mübarizə: Turançılıq və Ariyançılıq

raber Fars şovinisti olmaları ortağ yönləri olub, çox şaşırıcı, eyni zamanda patoloji bir durumdur. Fikirlərini ilk dönmə "Kavə" və "İranşəhr" dərgiləri ilə yaymaya çalışmışlardır. "İranşəhr" dərgisi, Fars dilini və Ari irqini İranın milli və tarixi kimliyi olaraq qəbul etməkdəydi". 2

B) "İrançılıq" problemi. 20-ci əsrin əvvəllərində Qacarlarda mövcud olan hökumətlər, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, mətbuat orqanlarının çoxunda "İranlılıq" dü-

Çox təəssüflər olsun ki, hətta, Quzey Azərbaycandan olan bəzi Türk aydınlarımız belə (Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və b.) ilk dövrlərdə şiaçılığın, sosial-demokratiya ideyasının, ortağ vətən, ortağ dövlət kimliyi düşüncəsinin təsiri altında bir müddət "İran" və "İranlılıq" ideyasını türklüyə, türkcülüyə zidd hesab etməmişlər. Onlar milli məsələlərə nəzər yetirməkdən daha çox Məşrutə dövründə "İran" və "İranlılıq" ideolojisinin Qacarlar dövlətinin tərkibində yaşayan bütün ulus-

türklərə qarşı yönəlmiş əsas hədəflərindən əsasən xəbərsiz olması idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Rəsulzadə istər 1905-1908-ci illər Bakı, istər 1909-1911-ci illər Tehran, istərsə də 1911-1913-cü illər İstanbul mətbuatında Qacarlar dövlətindəki türklərlə bağlı yazdığı məqalələrində "İran milləti", "İran hürriyyəti", "İran inqilabı", "İran və iranlılar", "İranlı" 5hətta, "İranlılıq" kimi anlayışları türklük düşüncəsinə zidd kimi görməmişdir. 6

ha sonra Azərbaycan Türk milliyətçiliyi, Azərbaycan türkləri anlayışları üzərində dayanmışdır. 9 "Nə Qafqasıya, nə də İran" məqaləsində isə o, açıq şəkildə Şimali Azərbaycanda ya da Qafqazda yaşayan türklərin özlərini Qacarların Azərbaycan əyalətində yaşayan türklərdən ayrı müstəqil bir etnoqrafik vücut kimi görüb "Qafqaz türkü" adlandırmasını yanlışlıq hesab etmişdir. Türk şöbələri arasında "Qafqaz türkü" ismiylə tanınan etnoqrafik şöbə yoxdur, deyə Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycan türkü, Azərbaycan şivəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı var. Ola da bilər. Fəqət Qafqasıya türkcəsi və Qafqasıya türkü olamaz. Bu gün nə "Xosrov Pərvizi" yazan Mirzə Abdullah iranlı, nə də Kazımzadə qafqasıyalıdır. Onların ikisi də azərbaycanlılardır. Birincisinin əsəri, ikincisinin də mütaliəsi nə iranca yazılmış, nə də qafqazca. İkisi də türkcə yazılmışlar. Biz, özümüzü qafqasıyalı sananlar bu haqiqəti bir kərə bilməli və anlamalıyıq ki, yurdumuzda mühacir və mehman sifətilə yaşayan "İranlılar, az bir istisna ilə İran Azərbaycandan gəlmiş iranlılardır. Onların dili də, məişəti də, adət və əxlaqları da bizimkinin eynidir. Başqa dürlü olamaz da. Çünki hamımız bir kütlənin (Azərbaycan Türkünün) parçası, bir məcmuün hissəsiyiz, xəlf təbrinca, "hamımız bir bezin qırağıyız". Araz çayının qismən bu, qismən də o tərəfində bulunan türklər, bir kərə bilməlidir ki, nə iranlı, nə də qafqasıyalı belə ki: azərbaycanlılardır".10

Rəsulzadə də Türklük və Turanla bağlı "Azərbaycan" milli ideyası 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) meydana çıxmışdır. Belə ki, 1-ci Dünya müharibəsi nəticəsində yeni milliyətlərin ortaya çıxacağına inanan Rəsulzadə təmsil olunduğu cəmiyyəti əvvəlcə Türk milliyətçiliyi ya da Qafqaz Türk milliyətçiliyi, Qafqaz türkləri kimi qələmə versə də,8 daha sonra Azərbaycan Türk milliyətçiliyi, Azərbaycan türkləri anlayışları üzərində dayanmışdır. 9 "Nə Qafqasıya, nə də İran" məqaləsində isə o, açıq şəkildə Şimali Azərbaycanda ya da Qafqazda yaşayan türklərin özlərini Qacarların Azərbaycan əyalətində yaşayan türklərdən ayrı müstəqil bir etnoqrafik vücut kimi görüb "Qafqaz türkü" adlandırmasını yanlışlıq hesab etmişdir

şüncəsi hakim kəsilmişdi ki, bunu təbliğ edənlərin sıraları arasında da tanınmış Azərbaycan Türk aydınları var idi. "İrançılıq"ı ortağ dövlətçilik, ortağ yurd, ortağ haqq və azadlıqlar anlamında dəstəkləyib, aryançılıqdan uzaq duran Azərbaycan Türk aydınları da əslində bu düşüncəyə qapılmaqla bir çox məsələlərdə yanlışlığa yol verdilər

Bu cür düşüncəni Türk aydınları hesab edirdilər ki, türklərin əldə etdiyi uğurlar yalnız onlara deyil, eyni zamanda türklər və farslar üçün "ortağ yurd" və "ortağ dövlət" olan "İran"a, "İranlılıq"a xidmətdir. "İran"

lar bir arada tutması məsələsinə üstünlük vermişlər. Məsələn, həmin dövrdə Qacarlardakı Məşrutə hərəkətində yaxından iştirak etmiş milli ideoloqlumuz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "İran türkləri" (1912-ci il) adlı əsərində buna aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, həmin əsərində Məşrutə dövründə türklərin əldə etdiyi uğurları qələmə aldıqdan sonra, onu da qeyd edirdi ki, türklərin bu uğurları türklükdən çox "İran" və "İranlılıq"la bağlıdır: "Türk devrimçiləri, Türk elçiləri, Türk qurumları dediyimizdə bunların ancaq türklük üçün çalışdıqları düşü-

Bu cür düşüncənin nəticəsi olaraq da, Rəsulzadə və digər bəzi Türk aydınları "İran", "İranlılıq"la yanaşı "İran türkləri", "İran Azərbaycanı" kimi yanlış anlayışların dövrüyyəyə girməsində də müəyyən rol oynamışlar. Bizcə, Türk ulusunun və Azərbaycanın adının bu şəkildə "İran"la yanaşı çəkilməsi yanlış idi. Ancaq Rəsulzadə həmin dövrdə sosial-demokratizmin təsiri altında buna ciddi önəm verməmiş, türklərin "İran" və "İranlılıq" ugrundə mücadiləsinə töbi yanaşmış, üstəlik sonralar özünün də yazdığı kimi, bu prosesin iştirakçılarından bir ol-

1 Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.493

2 Albayraq Rəcəb. Türklərin İran. Yaxın gələcək. 2 cild. 2-ci cild. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.571-572

3 Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.491

4 Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Təknur", 2013, s.34

5 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, Bakı, Azərneşr, 1992, s.28, 48-49

6 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II cild, Bakı, Şirvanneşr, 2001, s.8, 30-31

7 Yene orada, s.8, 30-31

8 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: "Elm", 2012, s.284, 311, 363, 367, 530

9 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: "Elm", 2012, s.536-537

10 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: "Elm", 2012, s.537